

TISKANI GLAGOLJSKI BAROMIĆEV BREVIJAR

Biserka GRABAR, Zagreb

Dvije godine nakon što se u tisku pojavio prvi glagoljski brevijar, tiskano je u Veneciji 1493. g. za potrebe glagoljaškog svećenstva novo izdanje brevijara s dodatkom misnih i ritualnih tekstova koje je po njegovu izdavaču Blažu Baromiću¹ poznato kao Baromićev brevijar. Podatke o mjestu i tiskanju brevijara saznajemo iz glagoljskog kolofona: *Svršenje brviéli hrvvackih stampani vь Benecihь po meštrě Andree Torižaně iz Ažulé. koreženi po pre Blaži Baromići kanon(i)gi crikve senьske. na dni .vi. (=13) miseca marča. .č.ũ.ř.v. (=1493)*. Iza ovog kolofona slijedi još kraći kolofon na latinskom jeziku: *Hunc breviariu(m) i(m)pressit magister Andreas de Thoresanis de Asula die. 13. marcii 1493*. Oba kolofona nalaze se na kraju stvarnog završetka brevijara, tj. na zadnjem listu, f. [512r]² kvaterniona *mmm* koji, prema potpunom minhenskom primjerku³, dolazi iza posljednjeg originalno označenog lista *.ũ.ř.ě.* (=496), gdje on i po svom sadržaju (rubrike uz brevijar) organski pripada.⁴

Brevijar je malog formata, prikladan za privatnu upotrebu i putovanja, a sadrži 544 lista od kojih prvih 8 nije nikako označeno, dok su listovi od devetog nadalje označeni u desnom gornjem uglu glagoljskim slovima od *ā* (=1) do *.ũ.ř.ě.* (=496) iza čega do kraja nema posebnih oznaka listova⁵. Kvaternioni su iza prvog neoznačenog označavani latinskim slovima sve do kraja samog brevijarskog teksta,

¹ Osobu Blaža Baromića i okolnosti u kojima je živio i djelovao osvijetlila je u posljednje vrijeme M. Pantelić, Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, pisca i štampara glagoljskih knjiga, Senjski zbornik, Senj 1975, god. V, 31-43.

² Radi lakšeg citiranja i snalaženja u tekstu donosit ćemo uz originalnu folijaciju, gdje ona postoji, i stvarnu folijaciju u uglatim zagradama.

³ Usp. Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Bd. V, Leipzig 1932, br. 5171.

⁴ Mjesto kolofona u literaturi o Baromićevu brevijaru različito se citira. Usp. M. Bošnjak, Slavenska inkunabulistika, Zagreb 1970, 161-162, koji citira kolofon na f. [544r].

⁵ U vezi s označavanjem listova zanimljivo je napomenuti da je u prvom dijelu brevijara do stotog lista broj osam označavan udvostručenim glagoljskim slovom *g̃*, tj. *g̃g̃* (=4+4).

iza kojega slijede posebni dodaci koji su neujednačeno označavani glagoljskim slovima. Ova je inkunabula sačuvana u pet primjeraka od kojih se dva nepotpuna čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pod signaturom R-I-16°-1ab. U oba primjerka manjkav je upravo sporni signirani kvaternion *mmm* koji u inače dobro uščuvanom primjerku *a* posve nedostaje, dok u veoma oštećenom *b* primjerku, kojemu nedostaje ukupno 142 lista, manjka među ostalima prvi signirani list kvaterniona *mmm*. Taj nedostatak bio je najvjerojatnije razlogom da se u opisima autora koji su radili na osnovi zagrebačkih primjeraka kolofon našao na kraju inkunabule gdje mu je redovito i mjesto. Uz primjerak *a* zanimljivo je još napomenuti da je na dnu prve stranice kalendara zapisano tintom i naknadno prekrizeno *Colligiu(m) Calissense Societatis) Ies(u)*, odakle bi se moglo zaključiti da se ovaj primjerak Baromićeva brevijara prije nalazio u poljskom gradiću Kalisz. Uz to ovaj primjerak na više mjesta nosi pečat s biskupskim znakom (šešir sa šest resa sa svake strane) i monogramom IG koji je bez dvojbe pripadao bivšem vlasniku knjige.

Najpotpuniji opis sadržaja ove inkunabule dao je dosad J. Vajs u svojoj poznatoj bibliografiji glagoljskih brevijara.⁶ Međutim, zbog pomicanja već spomenutog kvaterniona na kraj inkunabule stvarni raspored sadržaja ne slaže se u potpunosti s Vajsovim opisom. Stoga ćemo ovdje, ne zadržavajući se na pojedinostima poznatim iz Vajsova opisa, iznijeti samo u glavnim crtama pregled sadržaja, pri čemu ćemo upozoriti na dosad neuočene posebnosti u sadržaju ovog brevijara po kojima on zaslužuje i posebno mjesto među hrvatskoglagojskim liturgijskim knjigama.

Po svojem sastavu Baromićev brevijar pripada rijetkom tipu brevijara kombiniranog s dijelovim misala i rituala kojim su se, dok su bili na putu, svećenici služili za obavljanje liturgijske službe. Od hrvatskoglagojskih rukopisa poznata su još tri toga tipa, i to Pariški (Code slave 11), Oksfordski (Ms. Can. lit. 172) i glagoljski rukopis iz Kopitarove zbirke (sign. 22), ali su za razliku od Baromićeva brevijara nepotpuniji i opsegom manji, osobito što se tiče brevijarskog dijela po kojemu Baromićev brevijar spada među plenarne glagoljske brevijara. Ova inkunabula, koja je po svom prvom i glavnom dijelu poznata u literaturi kao Baromićev brevijar (dalje u kratici: Bar), obuhvaća ove dijelove:

I. BREVIJAR f. [2r-523v]

1.F. [2r-8v]: Kalendar Bar u mnogo čemu se razlikuje od ostalih glagoljskih kalendara. Prije svega, dok većina kalendara poznaje kao stupnjeve svetkovina duplex i semiduplex (*duplexb*, *duplb*, *polbduplb*), ovaj poznaje i ostale stupnjeve, i to

⁶ J. Vajs, *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský*, Prag 1910, XCIII-CI.

duplex maius (*duplb veli* odnosno *veliki*) uglavnom za Gospodnje, Marijine i franjevačke blagdane i duplex minus (*duplb mali*) za blagdane apostola i neke druge svetkovine.⁷ Neki su blagdani označeni i kao zapovijedani (*zapovédni*), i to kao *duplb veli zapovédni* svi Gospodnji i Marijini blagdani, te blagdani apostola Petra i Pavla (29. VI), sv. Lovre (10. VIII), Posvete crkve sv. Mihaela (29. IX), Svih svetih (1. XI), sv. Ivana (27. XII) i prvomučenika sv. Stjepana (26. XII), kao *duplb mali zapovédni* svi ostali blagdani apostola te blagdan Uzvišenja sv. Križa (14. IX), a kao *polb-duplb* blagdan sv. Martina (11. XI), Nevine djece (28. XII) i sv. Silvestra (31. XII). U našem kalendaru zabilježeno je 29 takvih blagdana koje ovdje navodimo:

- 1. I *Obrézanie G(ospod)ne*
- 6. I *Kršćen'e G(ospod)ne*
- 2. II *Očišćenie B(ogo)r(o)d(i)ce*
- 25. III *Bl(a)govišćenie B(ogo)r(odi)ce*
- 1. V *Filipa i Êkova aplu*⁸
- 24. VI *Roistvo Iv(a)na H(r)ŭ(sti)t(e)la*
- 29. VI *Petra i P(a)vla aplu*
- 2. VII *Pohoen'e s(ve)te B(ogo)r(odi)ce*
- 25. VII *Êkova apla*
- 5. VIII *B(ogo)r(odi)ce prazd'nikŭ ot sniga*
- 6. VIII *Preobražen'e G(ospod)ne*
- 10. VIII *Lovrénca mčka*
- 15. VIII *Vznesenie s(ve)te B(ogo)r(odi)ce*
- 24. VIII *Bartoloméê apla*
- 8. IX *Roistvo B(ogo)r(odi)ce*
- 14. IX *Vzdvižen'e s(veta)go križa*
- 21. IX *Matié apla* (u tekstu pogrešno: *azla*) i *efsta*
- 29. IX *Svećenie cr'kve s(veta)go Mihaila*
- 28. X *Šimuna i Judi aplu*
- 1. XI *Vsihŭ s(ve)tihŭ*
- 11. XI *Martina bs is*
- 30. XI *Andréê apla*
- 8. XII *Začetie b(la)ž(e)ne D(ê)vi M(a)rie*

⁷ Liturgijsku kategorizaciju *duplb veći duplb mani* uvodi i kalendar glagoljskog brevijara Illirico 5, ali u mnogo manjem opsegu i ne uvijek na istim mjestima kao Bar, dok je oznaka *dupleksŭ veliki* zabilježena jedanput i u II. novljanskom brevijaru uz naknadno zapisani blagdan Prikazanja Marijina u hramu [*Prikazanie s(ve)te Marie*] 21. XI.

⁸ Glavne kratice svetačkih kategorizacija v. M. Pantelić, Kalendar II. novljanskog brevijara iz 1495. god., Slovo 29, Zagreb 1979, 35.

21. XII *Tomi apla*
 25. XII *Roistvo H(r̄sto)vo*
 26. XII *Stipana prvoga mč̄k*
 27. XII *Iv(a)na apla i ēlsta*
 28. XII *S(ve)tih̄ ml(a)dénac̄b mč̄*
 31. XII *Silvestra pp̄ is*

Franjevačke svetkovine kao npr. sv. Klara (12. VIII), sv. Franjo (4. X) i dr. nose liturgijsku kategorizaciju *duplb* ili *duplb veli redu* odnosno *svomu redu*. Sveci koji se posebno štiju u Zadru označeni su kao *du(plb) v' svoem̄b gradu* (sv. Šimun, 4. II) odnosno *du(plb) sv(oe)m̄b gr(a)d(u)* (sv. Donat, 25. II) ili pak jednostavno *du(plb) gr(a)du* (sv. Šimun, 8. X). Kao posebnu zanimljivost ovog kalendara treba spomenuti činjenicu da uz blagdan sv. Ćirila i Metoda (14. II) stoji oznaka *du(plb) sv(oem̄b) éz(iku)*⁹ za što ne nalazimo potvrde ni u kojem drugom glagoljskom kalendaru.

Uz rijetke starije glagoljske kalendare, kao što je kalendar prvotiska Misala, rukopisnog misala Illirico 8, brevijara-misala-rituala iz Kopitarove zbirke i Ljubljanskog brevijara 161^a/2, Baromićev kalendar donosi i neke astronomske podatke. Tako za svaki mjesec donosi položaj zvijezda zodijaka, navodeći samo njihova imena: *vodenak̄b* (10. I), *riba* (9. II), *ovan̄b* (11. III), *junac̄b* (11. IV), *blizn(a)cb̄* (12. V), *rak̄b* (13. VI), *lav̄b* (13. VII), *diva* (14. VIII), *m̄era* (13. IX), *škorfīé* (14. X), *strilac̄b* (13. XI) i *kozji roḡb* (12. XII). Za razliku od svih ostalih kalendara osim Illirico 8¹⁰, Bar označuje i početak pojedinih godišnjih doba, i to ljeta (*l(é)to*) na 25. V, jeseni (*es̄énb̄*) na 20. VIII i zime (*zima*) na 23. XI.

Uz to ovaj kalendar obiluje raznim rubrikama koje se redovito ne javljaju u ostalim kalendarima. Rubrike su obično kraćene suspenzijom, tj. ispuštanjem dijelova riječi. Najčešća je rubrika *ne pre(nesi) nego v n(e)d(é)lju* koja stoji uz svetkovine koje se ne prenose u nedjelju.¹¹ Dolaze zatim upute kada se moli ili ispušta Marijanski oficij, koji se misni obrazac uzima za pojedinog sveca, da li se moli Vjeronjanje (*rci na misi V̄eruju*) ili himan Tebe Boga (*rci na jutni T(e)be B(ož)e*) i sl.

Najveći i svakako najvažniji dio kalendara predstavljaju svetački naslovi. Ne ulazeći ovdje u potanje raslojavanje pojedinih sanktorema, od kojih su najbrojniji oni koji pripadaju općem rimskom kalendaru, upozorit ćemo samo na one koji na

⁹ Vajs, n. dj. XCIV, razrješava kraticu *sv éz* kao *svom̄b ézikom*. Istu kraticu razrješava Vajs na drugom mjestu »slověnskimi jezikom« (usp. Najstariji hrvatskoglagolski misal, Djela JAZU 38, Zagreb 1948, 54.).

¹⁰ Uz 25. V zabilježena je u Illirico 8 oznaka *prvi d(b)nb̄ léta*.

¹¹ Sličnu rubriku (*ne prestavla se*) ima jedanput uz 25. VII brevijar Illirico 5.

neki način određuju karakter ovog kalendara.¹² Takav je u prvom redu franjevački sloj kojim je vrlo uočljivo obilježen kalendar Bar:¹³

16. I **S(ve)tih d̄. (=5) mč. reda s(veta)go Fr(a)nč(i)ska d(u)pl̄b v(e)l(i).**
I M(a)rčela p.m.

Prvi franjevački mučenici Berardo, Petar, Oton, Akursije i Adjuto podnijeli su mučeničku smrt 16. I 1220. god. u Maroku gdje su propovijedali evanđelje Saracena. Kanonizirao ih je 7. VIII 1481. god. Siksto IV. Ovaj blagdan zabilježen je još samo u mladim kalendarima, i to u misalu Pavla Modrušanina i Brozićevu brevijaru.

15. II *Prenesenie Antona is reda m(a)l(i) du(pl̄b).* I Fauština i Joviti mčkb
Najstariji spomen ove svetkovine ustanovljene 1340. g. donosi Vinodolski brevijar iz 1485. g. Ostali je kalendari, osim mladih tiskanih, nemaju.

17. V **Prenesenie s(ve)t(a)go Brnardina is mali du(pl̄b)**

Bernardin Sijenski umro je 20. V 1444. g., kanoniziran je 1450. g., a 17. V 1474. g. prenesene su njegove moći u novu crkvu u Akvili. Od rukopisnih kalendara ovaj spomen nalazimo kasnije i u II. novljanskom brevijaru.¹⁴

20. V *Brnardina is reda male br(a)te du(pl̄b) veli*

Od datiranih rukopisa najstariju potvrdu ovog sanktorema donosi I. vrbnički misal iz 1456. g., a imaju ga i neki drugi rukopisni i tiskani brevijari.

25. V *Prenesenie s(ve)t(a)go Fr(a)nk(i)ska (!) is d(u)pl̄b v(e)li.* I Urbana pp muč

Ovaj blagdan dolazi u više starijih i mladih glagoljskih kalendara, od kojih u nekima na 24. V, što se može protumačiti time što je 25. V bio već zauzet svetkovinom Urbana pape, dok je 24. V bio uglavnom prazan.

27. V **Okt(a)va s(veta)go Brnardina pol̄b du(pl̄b).** Iv(a)na p mčka

R 13. VI *Antonié is. reda male br(a)t'e du(pl̄b) veli*

20. VI **Okt(a)va s(veta)go Antona pol̄b du(pl̄b)**

R 3. VII **Vidimo b(u)di da se čini oficij s(ve)t(a)go Bonavenčture bs is reda male br(a)t'e vazda n(e)d(ê)lju b.(=2) ijulêê. du(pl̄b) veli. i da mu se čini oktava**

¹² Za komparaciju kalendara Bar s ostalim glagoljskim kalendarima služila sam se gradom što su je prikupili suradnici Staroslavenskog zavoda »Svetozar Ritig«: I. Bakmaz, M. Čunčić, J. Tandarić, Stj. Markač i B. Grabar.

¹³ Radi bolje preglednosti tiskat ćemo sanktoreme koji imaju najstariju potvrdu u Bar masno, one koji su rijetki kurzivom, a sve ostale kurentom. Uz franjevačke svetkovine koje su ušle u rimski kalendar stavljena je oznaka R.

¹⁴ Kalendar II. novljanskog brevijara izdala je M. Pan telić, Kalendar II. novljanskog brevijara iz 1495. god., Slovo 29, Zagreb 1979, 31-82.

Sv. Bonaventura kanoniziran je 1482. g., a njegov blagdan fiksiran je u rimskom kalendaru 14. VII. Franjevci su ga slavili druge nedjelje mjeseca srpnja s oktavom.

2. VIII **Kršćenie cr'kve s(ve)te M(a)rie v' Asizi du(plb) veliki.** I St(i)p(a)na ppi mč

Radi se o blagdanu posvete crkve sv. Marije Andeoske u Asizu, poznate kao Porcijunkula.

R 12. VIII Klari d reda m(a)le br(a)te *du(plb) veli r(e)du*

19. VIII *Lodovika b is r(e)da m(a)le brat'e du(plb) veliki.* I okt(a)va s(ve)te **Kl(a)re**

26. VIII **L**

R 26. VIII *Lodovika is krala Francie tret(o)ga r(e)d(a).* I okt(a)va **Lodovika bs is.** I Zeferina p m

Sv. Ljudevita, francuskog kralja, donose latinski kalendar na dan njegove smrti 25. VIII. Na taj datum od glagoljskih kalendara bilježe ga I. i II. vrbnički misal, I. novljanski misal i misal Illirico 8, te brevijar Illirico 5 i tiskani glagoljski brevijar iz 1491. g.¹⁵ Svi ostali glagoljski kalendaru imaju sv. Ljudevita na 26. VIII, kao naš kalendar, ili na 27. VIII.

R 17. IX **Priētie ranb s(ve)t(a)go Frančiska du(plb) veli**

Iako se blagdan Stigmata sv. Franje nalazi u latinskim kalendarima već od 13. st., glagoljski ga kalendaru do Bar ne poznaju. Donose ga još samo mlađi rukopisni (II. novljanski) i tiskani kalendaru, od kojih onaj u Kozičićevu misalu iz 1531. g. nosi naslov *Prazdnikb ranb Frančiska*. Zanimljivo je međutim da službu u čast ovog blagdana imaju osim Bar i neki stariji brevijari (Metropolitane iz 1442. i I. novljanski).

27. IX **Elzeariē is tretoga redu du(plb) veli.** I Kuzmi i Domēna mčn

Sv. Elzearije bio je franjevački trečoredac koji je umro 1323. g. ili 1325. g. Njegovo krsno kumče, kasnije papa Urban V, priznao mu je 1369. g. svetost, a svetim ga je službeno proglasio njegov nasljednik Grgur XI 1371. godine. Štovala ga je crkva u Aptu, a kult su mu širili franjevci. Od glagoljskih kalendara donosi ga još Brozićev i II. novljanski brevijar, gdje je naknadno upisan uz Kuzmu i Damjana, a samo kao spomen dolazi u mlađim tiskanim glagoljskim kalendarima.

2. X *Prenesenie s(ve)te Klari d(ē)vi du(plb) mali*

¹⁵ Kalendar I. vrbničkog misala objavio je D. Kukulj u studiji *Glagoljski misal Tome arhidakona senjskoga*, Croatia Sacra, 6, Zagreb 1936, 112-173; kalendar brevijara Illirico 5 R. Hrboka, *Il calendario del codice Vaticano Illirico* 5,6, Roma 1955, a kalendar tiskanog brevijara iz 1491. g. Vj. Štefanić, *Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz god. 1491*, Prilog izučavanju glagoljaškog kalendara, Rad JAZU, knj. 285, Zagreb 1951, 53-93.

Najstariji datirani spomen ima Vinodolski brevijar, a od ostalih kalendara ima ga još II. vrbnički misal, II. novljanski brevijar, te mlađi tiskani kalendari.

R 4. X Frančiska is du(plb) veli svomu redu

11. X *Oktava s(ve)t(a)go Frančiska du(plb) mali*

Od glagoljskih kalendara oktavu sv. Franje bilježe još Pariški zbornik iz 1375. g., Moskovski brevijar, Hrvojev misal, Prvotisak misala i Kožičićev tiskani misal iz 1531. godine.

27. X Ivoniša is tretoga reda du(plb) v(e)l(i) r(e)d(u)

Sv. Ivon, svećenik kojega su kult širili franjevci slavi se 19. V, a na ovaj dan slavi se prijenos njegova tijela u Treguier. Ima ga naknadno dodano bez oznaka stupnja svetkovine II. novljanski brevijar i mlađi tiskani kalendari.

8. XI Okt(a)va vsih s(ve)tih du(plb) m(a)li. I prenes(e)n'e Lod(o)v(i)ka
bs is du(plb) m(ali). I m. ġ. (=4) kr(u)nn(i)h

Prijenos sv. Ljudevita, franjevca i biskupa Tuluza, imaju još samo mlađi tiskani kalendari.

R 19. XI Elizabeti tretoga reda du(plb) v(e)li ne pr(enesi) ak(o) bi i v(edê)lju

Iz gornjeg pregleda vidljivo je u prvom redu da franjevački sloj obuhvaća ukupno 21 sanktorem od čega je svega 7 sanktorema ušlo u opći rimski kalendar, dok su ostali tipični za franjevačke kalendare. Značajno je također da za 12 franjevačkih svetkovina najstariju sačuvanu potvrdu donosi naš kalendar, od čega su tri za tek uvedene blagdane kao što je Prijenos sv. Bernardina, uveden 1474. g., franjevačkih prvomučenika, kanoniziranih 1481. g. i sv. Bonaventure, kanoniziranog 1482. g. Od tri spomenuta blagdana franjevački prvomučenici imaju i vlastitu službu s 9 historijskih čitanja inkorporiranu u sanktoral. Za razliku od većine ostalih kalendara najveći franjevački sveci (Franjo, Klara, Antun Padovanski, Bernardin Sijenski i Ljudevit, biskup tuluški) imaju po tri svetkovine, i to na dan smrti, oktavu i prijenos moći, a za sv. Franju zabilježene su čak četiri svetkovine od kojih blagdan sv. Franje i Stigmatizacije pripada i rimskom kalendaru, dok se oktava i prijenos moći svetkuju samo u franjevačkom redu. Osim toga, dok većina starijih kalendara ne donosi za spomenute blagdane nikakvu liturgijsku kvalifikaciju, Bar razlikuje čak tri stupnja svetkovina, i to *duplb veli* za glavne svetkovine, *duplb mali* uglavnom za blagdane prijenosa moći i *polbduplb* za oktave. Kao vlastitost redovničkih kalendara i posebice franjevačkog možemo spomenuti još i to da je pet datuma u godini (29. I, 6. II, 20. VI, 28. IX, 27. X) rezervirano za pokojničku službu, od čega tri za pokojnu braću i dobrotvorce: *za umrv'ših br(a)t(i)ju i d(o)-brotv(o)rce*. Ako tome dodamo još činjenicu da većina franjevačkih svetaca koji se nalaze u kalendaru ima i svoju vlastitu službu u brevijaru te da je naš kalendar, osim lokalnih zadarskih sanktorema, gotovo identičan s franjevačkim kalendarom u tis-

kanom latinskom brevijaru iz 1515. god.,¹⁶ onda nas sve to navodi na pomisao da je brevijar morao biti prvenstveno namijenjen franjevačkom kleru, a budući da se radi o rimskom brevijaru, moglo se njime služiti i svjetovno glagoljaško svećenstvo.

Za kalendar Bar karakterističan je također tipično zadarski sloj svetaca:¹⁷

31. I **Prnos(e)nie s(veta)go M(a)rka ejl du(plb) m(a)l(i)**. I Cira (i) Iv(a)na m

Na taj se dan u Zadru slavi prijenos relikvija sv. Marka evangelista koje se čuvaju u zadarskoj katedrali i za koje se smatra da su uzete iz tijela sv. Marka kad je ono preneseno iz Aleksandrije u Veneciju. Tu svetkovinu poznaju još samo venecijanski i akvilejski kalendar i jedan franjevački kalendar iz tiskanog latinskog misala iz 1483. god.¹⁸ Grgić pretpostavlja da se ta svetkovina nalazila i u izgubljenom dijelu zadarskoga latinskog kalendara. U svakom slučaju potvrda u kalendaru Bar najstariji je sačuvani spomen ove svetkovine u glagoljskim kalendarima.¹⁹ Od mlađih kalendara zabilježena je u Brozićevu brevijaru, misalu Pavla Modrušanina i Kožičićevu misalu iz 1531. godine.

4. II *Semiona starca duplb v' svoemь gradu*

To je glavna svečeva svetkovina sve do druge polovice 14. st. kad se prenosi na 8. listopada. Glagoljski kalendar bilježe je na taj datum u 14. st. (14 kalendara), ali u većini kalendara, osim u kalendaru Berlinskog misala, stoji sv. Šimun uz Gilberta i bez liturgijske kvalifikacije.

13. II *Fuski. i Mav'ri dvb*

Ostali glagoljski kalendar spominju na taj dan samo sv. Fosku, ravensku sveticu koja prema Grgiću²⁰ spada u najstariji sloj zadarskih svetkovina. U kalendaru Berlinskog misala sv. Mavra je naknadno upisana.

25. II *Dunata bs is v' Zad'ri. du(plb) sv(oe)mь gr(a)d(u)*

Ime ovog zadarskog biskupa s početka 9. st. donosi čak više starijih glagoljskih kalendara, ali redovito bez oznake stupnja svetkovine.

R 25. IV *Marka ejlsta du(plb) veli*

U rimskom kalendaru ova svetkovina nosi kao liturgijsku kvalifikaciju »duplex minus«.

31. VII **Pročesionь v Zadri. rci oficii ot s(ve)t(a)go M(a)rka**

¹⁶ Franjevački kalendar izdao je H. Grotefend. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover und Leipzig 1898, Bd. 2, Abt. 2, 37-41.

¹⁷ O svetkovinama vlastitim zadarskoj crkvi objavio je M. Grgić studiju *Kalendar zadarske stolne crkve*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 20, Zadar 1973, 119-174.

¹⁸ *Translatio Marci ev.* nalazi se na 31. I u kalendaru franjevačkog tiskanog latinskog misala iz 1483. g. Usp. Grotefend, n.dj. 37.

¹⁹ Usp. Grgić, n.dj. 157

²⁰ Usp. Grgić, n.dj. 158

Smatra se da je ta svetkovina, koju poznaju samo zadarski latinski kalendari, uvedena kao spomen svečanog ulaska mletačke vojske u Zadar 1409. godine. Slavila se svečanom misom i procesijom koja se nije smjela nikada izostaviti. Osim Brozićeva glagoljskog brevijara ovu svetkovinu donosi još tiskani misal Pavla Modrušalina.

25. IX Prinesenie s(ve)te Anastasie dvi mčn

Na taj se dan slavi prijenos svetičinih relikvija iz Carigrada u Zadar. Svetkovina je tipična za zadarsku katedralu i nemaju je zadarski rukopisni izvori pisani za ostale crkve. Od glagoljskih kalendara donose je samo tiskani kalendari osim senjskog misala iz 1494. godine.

8. X *Prošč'en'e u s(ve)t(o)ga Šimuna v Zdari (pogrešno umj. Zadri) du(plb)gr(a)du*

Od starijih kalendara ima ga još Pašmanski brevijar iz 14. st., Kopitarev i Bribirski, a od mlađih II. novljanski, te tiskani kalendari osim Kožičićeva misala iz 1531. godine.

23. XII *Zuvela erêê is v' Zadri. ne pr(enesi) nego v n(e)d(ê)lju*

Sv. Zoila čije se relikvije čuvaju u crkvi sv. Marije Veće u Zadru, kamo su prenesene iz Akvileje, imaju i neki rukopisni i tiskani glagoljski kalendari, katkad s krivom svetačkom kvalifikacijom mučenika.

I za ovaj svetački sloj tipično je, kao što smo vidjeli, po nekoliko svetkovina za glavne zaštitnike grada Zadra. Tako je npr. sv. Šimun zabilježen na dva datuma, i to na 4. II kad je njegova glavna svetkovina i 8. X kad se slavi prijenos njegova tijela u Zadar. Od glagoljskih kalendara obje svetkovine javljaju se još samo u Pašmanskom, Kopitarevu i Bribirskom brevijaru, dok ostali brevijari imaju samo jednu ili drugu svetkovinu. Karakteristično je također da se spomen sv. Marka evanđeliste javlja čak na tri datuma, što nije zabilježeno ni u jednom glagoljskom kalendaru. Osim toga glavna svetkovina 25. IV koju imaju, kao i rimski kalendar, svi ostali glagoljski kalendari, nosi jedino u našem kalendaru liturgijsku kvalifikaciju *du(plb)veli*, što znači da se sv. Marko posebno svečano slavio. Kao osobitost ovog kalendara treba još napomenuti da osim naknadno upisane sv. Foske i Mavre u kalendar Berlinskog brevijara jedino Bar donosi uz ravensku mučenicu sv. Fosku (13. II) i spomen njezine dojkyně sv. Mavre, te da uz sv. Zoila (23. XII) i Donata (25. II) stoji oznaka lokaliteta *v Zadri* koju rukopisni kalendari redovito ne poznaju.

Iz dalmatinskog sloja svetaca izdvajamo samo svetačke naslove zaštitnika grada Nina:

8. I *Ambroza is v' Nini*

Prema predaji sv. Ambrozije, treći ninski zaštitnik, kojemu neki glagoljski rukopisi pridaju naslov biskupa, bio je đakon prvog ninskog biskupa sv. Asela.²¹ Ima ga većina glagoljskih kalendara.

23. VIII Postъ zap(o)v(ĕ)dni. *I Nergi Marceli v' Nini, dvъ*

Osim Zadarskog latinskog kalendara iz XV st., gdje dolazi pod naslovom *Marcelle virginis, duplex*, ovu svetkovinu koja je usko vezana uz Nin poznaju samo glagoljski kalendari u kojima dolazi pod nekoliko naslova. Pod imenom *Nerge* odnosno *Nergi* koju neki kalendari smještaju u danas već porušeni gradić Ljubalj sjeveroistočno od Nina²² dolazi u ovim izvorima: I. novljanski brevijar (*Nerge v Ljubli*), tiskani brevijar iz 1491 (*Nergi v Ljubli*), Bribirski brevijar (*Nerge ka e v Ljubli dvi*) i brevijar Arhiva sv. Petra u Rimu (*Nerge dvi m*) gdje jedino stoji i svetačka kvalifikacija mučenice. Oba imena *Nergi Marceli* javljaju se uz Bar, iz kojega su preuzeta i u Brozićev brevijar, još u misalu Pavla Modrušanina gdje za razliku od Bar stoji *Nergi* kao dodatak imenu *Marceli (Marceli Nergi v Nini dvi)*, dok iz svetačke kvalifikacije *d(ĕ)vi* jasno proizlazi da se radi o jednoj osobi, a ne o dvije kako bi se moglo zaključiti iz Bar gdje stoji, vjerojatno tiskarskom greškom *dvъ* (u Broziću *dv*). Od ostalih kalendara jedan ima, kao i zadarski, samo Marcelu, i to Oksfordski misal Ms. Canon. lit. 373 (*Marceli dvi v' Nini*), dok se u kalendaru misala Illirico 8 (*M(a)rie Nerge z Grkovъ dvi ka e v Ljubli*)²³ i Moskovskog brevijara (*Marie z Grkovъ Nerge*) javlja ime *Marie Nerge* koja bi imala biti z *Grkovъ*. Samo ime *Marie Nergi* javlja se još u misalu-brevijaru iz Kopitarove zbirke, dok u Dragučkom brevijaru stoji na taj datum *Mariĕ* uz koju je naknadno dodano *ot Ejupta*. Ostali kalendari ne donose na taj datum nikakav svetački naslov. Budući da se na taj datum u kalendarima nigdje ne spominje neka Marija, a pogotovo ne Marija Egipatska, koja se u raznim crkvama slavi na druge datume, najvjerojatnije je da se i u ovom posljednjem slučaju radi o našoj svetici koja pisaru Dragučkog brevijara očito nije bila poznata. Ovaj zagonetni svetački naslov pokušavao je protumačiti već Vj. Štefanić koji oblik *Nerge*, odnosno *Nergi*, smatra iskrivljenim prijepisom prema lat. skraćenici *virg.* odnosno *virgi.*, dok skraćenicu *Mrie*, koja se javlja u misalu Illirico 8, (ne u Illirico 4, kako zabunom stoji u Štefanića) tumači kao pogrešku umjesto *Mrcle*. Nešto više svjetla u pitanje tumačenja ovog svetačkog naslova unio je Grgić.²⁴ Naime, prigodom restauratorskih radova na drvenom relikvijaru s moćima sv. Marcela našao se ispod namaza s natpi-

²¹ Isto, 165

²² Usp. Vj. Štefanić, n.dj. 76

²³ Ovaj se naslov ne javlja u najstarijem glagoljskom misalu Illirico 4, kako navodi Vj. Štefanić, n.dj. 75-76, pa prema tome najstarije potvrde ovog sanktorema u glagoljskim kalendarima datiraju iz prve polovice 15. st.

²⁴ Grgić, n.dj. 162-164.

som »*S. Marcella*« prvotni naslov »*Maria Nerga*« koji se, kako smo vidjeli, javlja i u glagoljskim kalendarima misala Illirico 8, Kopitarova i Moskovskog brevijara. Izraz *Nerga* tumači Grgić kao kraticu od grč. »*energumena*«, tj. opsjednuta, što bi se odnosilo na Mariju Magdalenu koja se u hagigografskoj literaturi često poistovjećuje s Marijom, sestrom Lazarevom. Prema drugoj predaji radilo bi se o Mariji, majci Ivana, zvanog Marko, a prema lat. *Maria Marci* moglo je lako doći do imena Marcela. U svakom slučaju radilo bi se o jednoj osobi Mariji Marceli koja se od davnine štovala u Ninu, gdje je postojala crkva sv. Marije ili sv. Marcele uz koju je bio ženski benediktinski samostan.²⁵ Među ostalim pitanjima u vezi sa štovanjem ove svetece, navodne služavke sv. Marte koja je po ninskoj predaji propovijedala evanđelje u Hrvatskoj, ostaje još neobjašnjen izraz »*z Grkovb*« za koji Štefanić pretpostavlja da bi se mogao odnositi na neke monahe iz Ljublja gdje je bio jaki monastički centar.²⁶ Bit će, međutim, vjerojatnije da se na taj način, kao u drugim sličnim slučajevima, npr. *Tomasa z Akvina*, *Nikuli iz Tolentina* itd., željela označiti svetičina provenijencija.

30. VIII Filiciê i Avdakta mčkb. Rê(šponb) Se e rêsnoe. *Asela is. v' Nini*

Sv. Asel, prvi zaštitnik grada Nina, bio je prema predaji jedan od sedamdesetorice Kristovih učenika, osnivač ninske crkve i njezin prvi biskup. Na 26. VIII i još neke datume donosi ga više glagoljskih kalendara, od kojih i najstariji misal Illirico 4. Kao biskup kvalificiran je jedino u kalendaru misala Illirico 8, a brevijar Slavo 19 označuje sv. Asela kao žakna, zamijenivši ga vjerojatno s Aselovim đakonom Ambrozijem kojega, naprotiv, više glagoljskih kalendara označuje kao biskupa.

U vezi s navedenim svetačkim naslovima valja istaći da za posebno štovanje ninskih zaštitnika u našim krajevima jedinu potvrdu u liturgijskim izvorima donose, osim zadarskog latinskog kalendara iz 15. st., samo glagoljski kalendari. Odatle se daje ujedno zaključiti da naši glagoljaši pri pripremanju i prevođenju latinskih kalendara nisu samo automatski prenosili kalendare svojih predložaka nego su vodili računa i o lokalnim svecima koje su umetali u svoje kalendare. Za naš kalendar značajno je i to da je uz sva tri ninska sveca zabilježen lokalitet *v' Nini* koji u ostalim kalendarima nije redovit ili ga, osobito u starijima nema, kao npr. uz sv. Ambrozija. Osim toga u Bar je sv. Asel zabilježen 30. VIII za razliku od latinskog zadarskog kalendara koji, kao i većina glagoljskih kalendara, svetkovinu sv. Asela spominje 26. VIII. Do tog pomaka u Bar došlo je najvjerojatnije zbog toga što su se u Bar na taj datum slavila čak dva franjevačka spomena, tj. sv. Ljudevit, kralj i oktava sv. Ljudevita biskupa, pa se zbog okurencije spomen sv. Asela morao prebaciti na prvi

²⁵ Isto, 162

²⁶ Štefanić, n.dj. 76

slobodni dan kad se mogao samostalno slaviti. U nekim glagoljskim kalendarima zabilježen je i 14. XII, a u kalendaru II. novljanskog brevijara na 25. VIII.

Budući da predmet ove studije nije samo kalendar Baromićeva brevijara, nećemo ulaziti u daljnja raslojavanja svetačkih naslova, nego ćemo se ograničiti na one koji su rjeđe potvrđeni u drugim glagoljskim kalendarima. To su:

1. II Ignaciē bs m. Rē(šponb). G(ospod)i pred(šb). I Brijidi dv

Ovo je najstariji spomen sv. **Brigite** (osnivačice i opatice samostana Kildare u Irskoj) u glagoljskim kalendarima. Ponavljaju ga Brozićev brevijar i tiskani misali iz 1528. i 1531.

7. III *Tomasa z Akvina is. Ne pr(ene)si n(e)go v n(e)d(ê)lju.* I Perpeti i Felicitami (pōgrešno umj. Felicitati) d.m.

Najstariji spomen sv. Tome Akvinskog koji je kanoniziran 1323. g. nalazimo 1379. g. u glagoljskom brevijaru Illirico 5. Od ostalih kalendara ima ga još II. novljanski i Brozićev brevijar, te svi štampani misali, a na 8. III, datum kad se slavi u Sevilli, spominje ga Bribirski brevijar.

19. III *Osipa is. krmit(e)la G(ospod)na. du(plb) veli. Ne pr(enesi) n(e)go.*

Kult sv. Josipa širili su od 14. st. posebice franjevci, a na ovaj datum fiksirana je njegova svetkovina tek u 15. st. za vrijeme Siksta IV god. 1480. U glagoljskim kalendarima spominje se prvi put 1402. g. u Berlinskom misalu, a dolazi još i u Dragučkom brevijaru iz 1407. g., gdje je kvalificiran kao mučenik. U prvotisku Misala zabilježen je blagdan sv. Josipa 20. III.

5. IV *Vicenca is reda prodikb. Ne pr(e)n(e)si nego v n(e)d(ê)lju*

Sv. Vinka Fererskog, dominikanca koji je kanoniziran 1458. g., prije Bar spominju kalendar Vinodolskog brevijara iz 1485. g. i svi tiskani kalendari osim prvotiska Misala.

16. IV *Isidora mčka*

Izidora, mučenika s otoka Hio, koji se u Rimskom martirologiju kao i u nekim kalendarima spominje 15. V, poznaju na ovaj datum samo franjevački i karmelićanski kalendari nekih francuskih biskupija. Od naših kalendara ima ga još brevijar popa Mavra, gdje je naknadno upisan, i neki tiskani kalendari.

15. V *Maksima b mčka*

Od glagoljskih kalendara donose ga još I. novljanski brevijar, Dragučki i popa Mavra, gdje je kasnije dodan, te tiskani misal iz 1528. g. i Brozićev brevijar. U Rimskom martirologiju spominje se na taj dan neki Maksim mučenik s još dva mučenika Kasijem i Viktorinom, ali se ne kaže da je bio biskup. U našem slučaju bit će možda ipak vjerojatnije da se radi o Maksimu koji se spominje na akvilejskom

koncilu 381. g. kao »episcopus Emoniensis«, tj. kao biskup Novigrada²⁷ u Istri, a u *Kalendarium venetum* iz 11. st. zabilježen je kao i u nekim glagoljskim kalendarima 29. svibnja.²⁸

19. V **Petra z' Morone is. ne pr(ene)s(i).** I Potencièni dv

Na ovaj datum donose sv. Petra iz Murona, kasnijega papu Celestina V, osim Bar još samo mlađi kalendar, i to II. novljanski brevijar i tiskani kalendar osim prvotiska Misala i prvotiska brevijara iz 1491. u kojem je zabilježen 20. V. Kožičićev misal iz 1531. g. donosi i njegovo papinsko ime: *Petra Celestina*.

21. VII Paraksidi dvi. *I Ilie prrka*

Proroka Iliju većina glagoljskih, kao i zagrebački latinski kalendar, donosi na 20. VII. Na taj datum imaju ga još Pašmanski brevijar, te Berlinski, Oksfordski (Ms. Can. lit.373) i tiskani misal Pavla Modrušanina.

29. VII *Marti dvi ne pr(ene)s(i) n(e)go.* I Simpliciè i pr(o)č(i)h mč

Spomen sv. Marte, sestre Lazara i Marije u Betaniji rijedak je u glagoljskim kalendarima u kojima se obično slavi kao spomen uz Simplicija i drugove. Osim Bar donosi ga još Ljubljanski i II. novljanski brevijar, te mlađi tiskani kalendar, a u brevijaru Illirico 5 dolazi kao *Martina*.

6. VIII *Preobražen'e G(ospod)ne du(plb) v(e)l(i) za(povèd)ni*

Blagdan Preobraženja uveden je u opću crkvu 1457. g. kao spomen pobjede nad Turcima kod Beograda. Najstariji spomen ove svetkovine u glagoljskim kalendarima nalazimo u Prvom vrbničkom misalu iz 1456. g. gdje je naknadno dodan. Zabilježen je još u Oksfordskom misalu MS 349, zatim u brevijarima: Mavrovu, Slavo 19 i II. novljanskom, te u svim tiskanim kalendarima osim prvotiska Misala.

10. IX *Nikulì is iz' Tolentina. B(u)di ego oficiù tud'e po okt(avi) B(ogo)r(od)ice*

Najstariji spomen Nikole Tolentinskog, redovnika augustinca, kanoniziranog 1446. g., nalazi se u Vinodolskom brevijaru, a naknadno je zabilježen u Mavrovu i II. novljanskom brevijaru. Donose ga i mlađi tiskani kalendar.

21. XI *Prikazan'e s(ve)te B(ogo)r(od)ice v cr'kv' du(plb) v(e)li. Oficii ot r(o)is(tva). i M(a)vra m*

Ova je svetkovina istočnog porijekla. Na Zapadu se prvi put spominje 1372. g. Uveo ju je najprije za Avignon papa Grgur XI na poticaj Filipa iz Maizièresa, ciparskog ambasadora, koji se oduševio svečanim svetkovanjem ovog blagdana na Istoku. Kasnije je blagdan proširen na cijelu Francusku, a tek od 1585. g. slavi se u cije-

²⁷ U vezi s Maksimovim biskupskim sjedištem postoje kolebanja između Aemona (Novigrad), koja se općenito prihvaća, i Aemonia (Ljubljana) i Nona (Nin).

²⁸ Usp. Bibliotheca sanctorum, IX, Roma 1967, col. 40-41.

loj Crkvi.²⁹ Od glagoljskih kalendara imaju ga samo mladi kalendari, a u II. novljanskom je naknadno upisan. Vlastiti oficij nema još ni jedan brevijar. Ostali kalendari imaju na taj dan samo spomen sv. Mavra.

Kalendar Bar sadrži također i neke kronološke elemente, kakve uglavnom nalazimo u veoma starim latinskim kalendarima, dok se u našim kalendarima radi o sasvim osamljenim slučajevima za koje najstariju potvrdu nalazimo upravo u Bar. To su:

17. III Patriciē bs is. Ne pr(ene)s(i) n(e)go v n(e)d(ē)lju. **Ta d(ь)нь bi prvi d(ь)нь svita**
25. III Bl(a)govišćen'ie B(ogo)r(odi)ce du(plь) v(e)li zap(o)v(ēd)ni. **Ta d(ь)нь propetь bi Is(u)h(rьst)ь G(ospod)ь n(a)šь**
27. IV **Ta d(ь)нь izide Noe is' kovčega kada přesta potopь**

Datum stvaranja svijeta poznaju latinski kalendari kao *dies primus saeculi* odnosno *mundi* na 18. III, kada ga bilježi i II. novljanski brevijar, dok Brozićev brevijar i tiskani misali iz 1494. i 1528. g. ponavljaju Baromićev podatak. Fiksni datum Kristove smrti 25. III dolazi prema galikanskom običaju, još u spomenutim tiskanim kalendarima, dok je u misalu Illirico 8 taj podatak naknadno upisan uz blagdan Blagovijesti. Svršetak potopa većina latinskih kalendara bilježi 28. IV kao *Egressio Noë ex arca*, dok drugi, kao npr. sangalenski³⁰, donose 27. IV kao dan kad je počeo potop. Ovaj posljednji datum donosi Bar kao dan svršetka potopa.

Kalendar se završava tabelom pomičnih blagdana, f.[8r] i tabelom za izračunavanje nedjelja koje padaju između Božića i prve nedjelje korizme što je opširno objašnjeno i u rubrici, f.[8v]:

Ki hoće znati koliko biva n(e)d(ē)lь mesoiје ot roistva H(rьsto)va, ali ot prve n(e)d(ē)le ka biva po roistvi, ali ako bi v n(e)d(ē)lju bilo roistvo H(rьsto)vo, do prve n(e)d(ē)le posta, ka se počinet': Vzovetь ka m'nē. ča e(stь) k' misi pēs(anь). Imašь naiprvo znati koe zl(a)to čislu i n(e)d(ē)lno sl(o)vo va ovoi tabli. I ovako naiprvo, naidi z'gora n(e)d(ē)lno sl(o)vo ono ko teče toga lēta, i hodi od nega redom' doli proti zl(a)tomu čislu, onomu čislu ko teče toga l(ē)ta. I koliko onь brojь nosi g'di stanešь protivu zl(a)tomu čislu toliko e(stь) n(e)d(ē)lь mesoiје toga l(ē)ta. A u prestupno l(ē)to, išči mesoiju pod' drugimь sl(o)v(o)m' n(e)d(ē)l-nim'. a inda prod' (pogrešno umj. podь) prvimь sl(o)vomь n(e)d(ē)lnim'. I t(a)ko biva vazda, pameti i nauči dobro ta brojь.

2. F. 1r-64v [9r-72v]: Psalterij počinje riječima: *V ime B(o)žie i b(la)ž(e)ne d(ē)vi M(a)rie am(e)нь. Poč(e)tie ps(a)lt(i)ra po z(a)k(o)nu rimske crkve*, a sadrži

²⁹ Usp. M. Righetti, *Storia liturgica*, vol. II, Milano 1969³, 393.

³⁰ Usp. E. Munding, *Die Kalendarien von st. Gallen, Beuron in Hohenzollem* 1948, 49.

psalme i kantike rasporedene prema nedjeljnim i sedmičnim službama. Na početku prvog psalma nalazi se minijatura kralja Davida. Uz treći psalam koji počinje riječima: *G(ospod)i što se umnožiše stužacuei mně*, f. 1v[9v] iznad riječi *umnožiše se* stoji u zagrebačkom primjerku *a* upisano bosančicom *omnožiše* i ispod toga latinicom starim pravopisom *umnozyšze*. Pojedini psalmi označeni su s većim ili manjim prekidima glagoljskim rednim brojevima .ã.- .ř.ĭ.ē. (=1-156) u redosljedu koji, osim ako se ne radi o pogrešci kao kod ps. 8., koji je označen kao .ãĭ. (=11), odgovara uglavnom do prve trećine psalama tradicionalnoj podjeli psalama. Starozavjetni biblijski kantići umetnuti su između pojedinih psalama, i to ovim redom:

Is 12. 1-6 iza ps. 37, f. 15r[23r]

Is 38, 10-20 iza ps. 51, f. 20v-21r[28v-29r]

1 Rg 2, 1-10 iza ps. 67, f. 26v[34v]

Ex 15, 1-19 iza ps. 79, f. 33v-34r[41v-42r]

Dt 32, 1-43 iza ps. 108, f. 47v-48v[55v-56v]

Na kraju psaltira, f. 62r-64v[70r-72v] dolazi još himan: *Tebe Bože hvalimъ*, te kantik Triju mladića (Dn 3, 57-88; 3, 56). Slijede novozavjetni kantik Marijin (L 1, 46-55), Zaharijin (L 1, 67-79) i Simeonov (L 2, 29-32) i konačno Symbolum Athanasianum: *Iže koliždo hoćetъ spasenъ biti*.

3. F. 65r-284r[73r-292r]: Temporal (Proprium de tempore) nosi naslov: *V ime B(oga) vs(e)m(o)gućega O(t)ca i S(i)na i D(u)ha s(ve)t(a)go am(e)ny. Početie brv'ěla po z(a)k(o)nu rimskoga dvora i cr(b)kve b(la)ž(e)nihb ap(osto)lb P(e)tra i P(a)vla*. Sadrži svagdanje službe kroz godinu po kojima se ovaj brevijar ne razlikuje bitno od ostalih glagoljskih brevijara, pa se na ovom dijelu nećemo posebno zaustavljati, to više što ga je već Vajs³¹, osobito što se tiče biblijskih čitanja, potanije razradio. Spomenimo samo da se u litanijama svih svetih na Čistu srijedu od franjevačkih svetaca u zazivima nalaze samo sv. Franjo, sv. Klara i sv. Elizabeta. Na kraju temporala pod naslovom *Skazъ ot čina po zakonъ rimskago dvora kako držati podobaetъ*, f. 281v-284r[289v-292r] nalazi se opća rubrika koja sadrži detaljne upute o recitiranju oficija. Sam kraj temporala označen je na prvom stupcu f. 284r[292r] riječima: *Feriělb svršenъ*. Za hrvatsku liturgijsku terminologiju važan je ovdje izraz *feriělb* kojim se, kao i latinskim *ferialis*, označava skup svagdanih čitanja kroz sedmicu.³² Taj izraz zabilježen je i na početku temporala u Mavrovu brevijaru.³³ Da li je zabilježen još u kojoj liturgijskoj knjizi, nije nam poznato.

³¹ J. Vajs, Nejstarši breviař, XCV-XCVIII.

³² ARj donosi kao najstariju potvrdu za ovaj izraz Kašićev Ritual iz 1640. g.

³³ Usp. M. Panтелиć, Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460, Slovo 15-16, Zagreb 1965, 96.

Budući da ga nema ni u obimnoj građi ekscerpiranoj iz liturgijskih knjiga za rječnik hrvatske redakcije staroslavenskog jezika, mogli bismo pretpostaviti da ga je uveo Baromić kad ga nalazimo kako u rukopisnom brevijaru popa Mavra koji je on prepisivao tako i u njegovu izdanju brevijara.

4. F. 285r-456v[293r-464v] Sanktoral (*Proprium de sanctis*) ima naslov: *N(a)četie služabŭ ot s(ve)t(a)cb okolo po vse léto*. Sadrži svetačkê službe kroz godinu koje počinju službom na dan sv. Saturnina 29. XI, a završavaju službom sv. Katarine 25. XI. Budući da sanktoral Bar obuhvaća gotovo sve službe koje dolaze u rimskom sanktoralu s franjevačkim dodatkom, osim službe sv. Ćirilu i Metodiju, koja je do 1880. g. spadala u slavenski proprij, i sv. Mavra mučenika koji se štuje u Poreču, nećemo se ovdje zadržavati na sastavu pojedinih službi, koje se s neznatnim razlikama ponavljaju gotovo u svim glagoljskim brevijarima, nego ćemo se osvrnuti isključivo na one službe po kojima se Bar razlikuje od većine ostalih glagoljskih brevijara.

Na f. 289v-294r[297v-302r] nalazi se služba za blagdan Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije (8. XII) koja počinje prvom Večernjom uoči blagdana pod naslovom *V naveč(e)r'e začetiê d(ê)vi M(a)rie* i nastavlja se kroz cijelu osminu. Ovaj blagdan s vlastitom službom posvjedočen je u svim plenarnim glagoljskim brevijarima, u kojima gotovo redovito na prvom mjestu dolazi poslanica Pseudo-Anzelma Kenterberijskog o Bogorodičinim čudesima koja su bila povodom ustanovi ovog blagdana, a zatim slijedi homilija sv. Jeronima na početak Matejeva evanđelja. Za razliku od toga Bar donosi kao prvo čitanje odlomak iz Protoevanđelja koji počinje riječima: *V léto napisaniê. oboju na desbte kolénu iz(dravile)vu. bé Akimb bogatb zélo. i prinese dari svoe G(ospode)vê*, a završava riječima iz IV. gl.: *Anna Anna usliša B(og)b m(o)l(ita)vb, tvoju. i se počneši i porodiši. i vzgl(ago)l(et) se sime tvoe po vsei vselenêi z(e)m(a)lb*. Ovaj odlomak poznatog apokrifnog evanđelja, nastalog u 2. st. na grčkom jeziku, zabilježen je još u brevijaru Metropolitane iz 1442. g., te u fragmentu brevijara iz 15. st. koji se čuva u Arhivu JAZU pod sign. fragm. glag. 81.³⁴ Čitanja koja su nastala na temelju kasnijih latinskih prerada Protoevanđelja donosili su i pojedini latinski brevijari,³⁵ a prema njima slično i neki glagoljski brevijari, no nije nam poznato da li je prijevod Protoevanđelja ušao i u koji latinski brevijar. Sigurno je ipak da u glagoljske brevijare nije ušao preko latinskog posrednika, nego direktno iz staroslavenskog prijevoda s grčkoga koji je nastao najkasnije u 12. st. na slavenskom jugu. Čitanja iz Pseudo-Anzelma, koja se nastavljaju

³⁴ Opis ovog fragmenta v. Vj. Štefanić, *Glagoljski rukopisi JAZU*, I dio, Zagreb 1969, 134.

³⁵ Usp. S. Corbin, *Miracula beatae Mariae semper Virginis, Cahiers de civilisation médiévale*, Juillet-December, 1967, 418.

kroz cijelu osminu, dolaze u drugom noktumu, a za homiletska čitanja upućuje Bar na blagdan Rođenja Marijina. Kako se raspoređuju čitanja kroz osminu vidljivo je iz rubrike na f. 292v[300v]: *Meju okt(a)vu začetiê b(la)ž(e)ne d(ê)vi M(a)rie vsa g(lago)ljut se ot začet'ê. razvê sie lékcie niže pisane čtu se razdilajuçi po .ê. (=6) čtenb a tri ot om(i)lie okt(a)ve roistva d(ê)vi Marie.*

Od oficija koji su rijetki u ostalim brevijarima zabilježili smo najviše onih koji pripadaju franjevačkom propriju. Takva je npr. služba u čast franjevačkih prvo-mučenika koja dolazi na f. 297v-299v[305v-307v] *Na s(ve)tihb .d. (=5) m(u)č(eni)kь. reda svet(o)ga Frančiska* (16. I). Sastoji se od vlastite molitve i 9 čitanja s izvještajem o mučeništvu franjevacu mučenika Berarda, Petra, Otona, Akursija i Adjuta koja počinje riječima: *S(ve)tihb m(u)č(eni)kь Berarda P(e)tra Akursiê Ad'juta i Otona prazdničstvena veselîê. n(a)mь br(ati)ê m(i)lêiša služećimb, nihze i činь muč(e)niê kratko g(lago)l(a)nie obimi.* Činjenica da se ova služba, koja se obdržava samo u franjevačkom redu, 12 godina nakon njezina uvođenja (1481. g.) našla u Baromićevu brevijaru rječito govori kako o liturgijskoj ažurnosti naših glagoljaša, koji su u svoje liturgijske knjige redovito unosili i obrasce službi za novouvedene blagdane, tako i o tom da je brevijar bio namijenjen franjevcima.

U Bar se po prvi put javlja i služba s vlastitim čitanjima u čast franjevačkog sveca sv. Ivona čiji je blagdan pod naslovom *Na s(ve)t(a)go Ivoniša isp(o)v(ê)d(nika) tretoga reda*, f. 436v-437v[444v-445v] zabilježen kao i u kalendaru na dan prijenosa njegovih relikvija (27. X).

Za franjevačkog sveca i tuluškog biskupa sv. Ljudevita rezervirana su kao i u kalendaru čak dva datuma, i to datum smrti (10. VIII): *Na d(ь)nb s(veta)go Lodovika b(i)s(kupa) isp(o)v(êdnika)*, f. 399r-400r[407r-408r] i datum Prijenosa (8. XI) *Na prenesen'e s(veta)go Lodov(i)ka b(i)s(kupa) is(povêdnika)*, f. 442v-443v[450v-451v]. Za oba blagdane zabilježena je u Bar služba s vlastitom molitvom i devet historijskih čitanja koja su prvi put potvrđena u Bar. Od rukopisnih brevijara službu na dan smrti s čitanjima iz bule kanonizacije kao i u Bar ima još samo mladi II. novljanski brevijar među dodanim oficijima.

Franjevačkom propriju pripadaju još i služba sv. Elzearija (27. IX): *Na s(ve)t(a)go Elzeariê is(povêdnika). tretoga reda*, f. 416v-418r[424v-426r] kao i služba Prijenosa sv. Klare (2. X) s 9 vlastitih čitanja, koja počinju riječima: *Slavna i plemenita d(ê)va b(la)ž(e)na K'lara. službenica vërna i priêt(e)lnica v(i)šnago B(o)ga*, dok se za ostale dijelove oficija upućuje na njezin blagdan (12. VIII): *Na prines(e)nie s(ve)te Klari. vsa g(lag)ljut se kako na ne danь razvê čteni sihь*, f. 423r-424r[431r-432r]. Obje službe zabilježene su prije samo u I. novljanskom brevijaru.

Od svetkovina koje su se prvotno slavile u franjevačkom redu, a istom su kasnije proširene na cijelu Crkvu, spominjemo blagdan Rana sv. Franje (17. IX): *Na priêtie ranь s(veta)go Frančiska*, f. 413r-414r[421r-422r]. Služba za taj dan sastoji

se od vlastitih himana, molitve, antifona i rezponzorija, dok se za čitanja i one antifone koje nisu vlastite ovom blagdanu upućuje na blagdan sv. Franje (4. X): *An(tipon)i jutni psalmi bër(a)ši i rë(špo)ni dari do osmoga rë(špo)na kako na nega danь. Čtenie. Zakonь biše an(f)lskomu mužu išći meju ok't(a)vu ego*, f. 414r[422r]. Najstariji trag ove službe u glagoljskim brevijarima nalazimo u brevijaru Metropolitane iz 1442. g. među dodanim oficijima, a potvrđena je također u I. novljanskom brevijaru.

U Bar ušla je i inače rijetka služba s molitvom i šest čitanja u čast francuskog kralja sv. Ljudevita (26. VIII), f. 400v-401v[408v-409v]: *Lodovika kr(ala)* koja je već ranije potvrđena u I. novljanskom brevijaru, a među dodanim oficijima nalazi se i u II. novljanskom brevijaru.

Blagdan glavnog zaštitnika franjevačkog reda sv. Franje Asiškog (4. X) počinje vigilijom, f. 424r-434r[432r-442r]: *Nav(e)č(e)r'e s(ve)t(a)go Frančiska* i svetkuje se s oktavom za koju su predviđena i vlastita čitanja. Iz rubrike uz taj blagdan vidljivo je da se obaveza obdržavanja osmine odnosi samo na franjevce, f. 428r[436r]: *Sa rubrika e(stь) svomu redu. na p(o)pi ne imutь držati oficiē sego. t(a)kmo ed(a)нь d(a)нь i ko ne duplo.*

Od blagdana koji imaju svoju vlastitu službu s himnima, antifonama i homiletskim čitanjima spominjemo još Preobraženje Gospodnje (6. VIII), f. 379r-382v [387r-390v]: *V nav(e)č(e)rie Preobražen'ē G(ospod)a n(a)š(e)go Is(u)h(rьst)a.* Taj je blagdan propisan za cijelu Crkvu 1457. g. bulom pape Kalista III. U glagoljskim brevijarima najstariju potvrdu ovog oficija donosi I, novljanski brevijar, a među dodatim službama dolazi i u II. novljanskom brevijaru.

Proprium sanctorum završava na f. 456v[464v] riječjima: *Konacь š'torie svetacь. Am(e)нь.*

5. F. 457r-496v[465r-504v] Commune sanctorum sadrži zajedničke službe za apostole, mučenike, ispovjednike i djevice s dodatkom koji ima opću službu za posvetu crkve, slavlja Bl. Djevice Marije s opšimom rubrikom *Počene se rubrika ot nared'be čina b(la)ž(e)ne d(ě)vi M(a)rie* na f. 493v[501v] koja propisuje kako i kada se moli marijanski oficij, te na kraju službu za pokojne.

6. F. [505r-512r] Rubrika, tzv. *Rubrica ad informandos pusillos* sadrži pojednostavljene upute za upotrebu brevijara pod naslovom: *Vь ime G(ospod)a n(a)š(e)go Is(u)h(rьst)a. i presv(e)te Mat(e)re ego i vs(ě)hь s(ve)t(i)hь. Počēnjutь rubrike ke su učinene za nauкь ne umičihь i za očišćen'e sum(a)n' ke svaki d(a)нь bivaju o b(o)žstvenom oficii. izь neznan'ē ili kriva razumin'ē pravosti rubrikь od' brviēla. t(a)ko starih' k(a)ko novihь. poslėdujući se činomь svojim' po skazan'ju od' mis(e)ca do mis(e)ca.*

Budući da se ta rubrika nalazi u većini latinskih izdanja brevijara istom od 1481. g.,³⁶ može se zaključivati da je Baromić priredivao svoj brevijar prema nekom latinskom izdanju koje ju je već sadržavalo.

Iza rubrike na recto strani f. [512r] nalazi se na lijevom stupcu glagoljski i latinski kolofon, dok je desni stupac ispunjen specijalnom rubrikom o rasporedu nedjelja poslije Duhova, tzv. *Rubrica Parisiensis* koja također dolazi samo u kasnijim izdanjima. Na verso strani ovog lista nalazi se Toresanijev tipografski znak.

7. F. [513r-523v] Dodatak sadrži kao dopunu svetačkom propriju službe vlastite pojedinim redovima ili službe novouvedenih svetkovina koje još nisu našle svoje mjesto u propriju. Naš dodatak sadrži dva posebna oficija od kojih prvi pripada pavlinskom, a drugi franjevačkom propriju. To je služba s oktavom u čast sv. Pavla pustinjaka (10. I), f. [513r-523r]: *Nav(e)č(e)r'i s(veta)go P(a)vla prvoga remeti* koju kasnije donosi među posebnim oficijima i II. novljanski brevijar kao i tiskani Brozićev, te služba s 9 čitanja u čast Prijenosa moći sv. Antuna Padovanskog (15. II), f. [522v-523v]: *Oficii ot prĕneseniĕ svetago Antona reda fratrov̄ male br(a)te* koji je ovdje prvi put zasvjedočen među glagoljskim brevijarima.

II. RITUAL, f. [525r-536v]

Obredni dio Bar sadrži razne blagoslove (blagoslov sira i jaja, jaganjca ili mesa, soli i vode svake nedjelje i blagoslov prstena), f. [525r-526v], obred vjenčanja, f. [526v-527r], obred striženja kose i krštenja, f. [527r-530r], pričesti bolesnika, f. [530r], bolesničkog pomazanja, f. [530v-531v], preporuke duše na samrti sa sprovodom, f. [531v-535r], te mise za pokojne, f. [535r-536v].

III. MISAL, f. [537r-544v]

Posljednji prilog obuhvaća red mise od prikazanja i kanon mise te predslavlja. Na početku ovog dijela Bar u zagrebačkom je primjerku naknadno upisan naslov: na latinskom: *Canon Miſſae*. Na kraju dolaze još votivne mise s promjenljivim dijelovima i to na čast Duha svetoga, f. [539v-540v], Presv. Trojstva, f. [540v-541r] i sv. Križa, f. [541rv], zatim zajednička misa kroz godinu u čast Bl. Dj. Marije, f. [541v-543v], svagdanja misa za pokojne, f. [543v-544v], te molitve na misi za prijatelje, f. [544v].

³⁶ V. Gesamtkatalog von Wiegendrucke, vol. V, col. 11-12.

* * * * *

Kao zaključak ovim izlaganjima preostaje nam da odgovorimo, koliko je to moguće, na pitanje predloška Baromićeva brevijara, kojega smo se već usput doticali, kao i njegova utjecaja na daljnja izdanja glagoljskih liturgijskih knjiga. Što se posljednjeg pitanja tiče, poznata je činjenica da je po uzoru na Baromićevo izdanje tiskan 1561. g. tzv. Brozićev brevijar, koji je ujedno i posljednji prije konačne liturgijske i jezične reforme glagoljskog brevijara. Valja međutim odmah nadodati da Brozićev brevijar ne predstavlja, kako bi se na prvi pogled moglo činiti, puku kopiju Baromićeva izdanja. Zadržavajući doduše vanjsku formu, te opseg i raspored tekstova Baromićeva brevijara, Brozić posuvremenjuje tekst svoga predloška unoseći u nj i neke novine. Tako npr. znatno obogaćuje svoj kalendar, popunivši svetačkim naslovima gotovo sve dane u godini koji su u Baromićevu kalendaru ostali prazni. Jednako tako popunjava prazan prostor desnog stupca 284r strane, na kojoj završava kao i u Bar temporal, kao i cijelu verso stranu, himnima za blagdan Pohoda Marijina. Osim toga iza oficija sv. Katarine, kojom na f. 456v završava sanktoral, dodaje inače rijetki oficij sv. Uršule koji se nalazi u svega tri glagoljska brevijara, i to u brevijaru Metropolitane, Slavo 19 i II. novljanskom. Slijede još liturgijske molitve u čast sv. Josipa, Petra mučenika, sv. Kirijaka, Liberija., sv. Jelene, Nikomedijske, Vitalije, Cirila i Julije, sv. Ane, sv. Marte, Siksta pape, Justina, Ivana, Brikcije, Mavra, Barbare, Suzane i Ambrozija. Nakon ovog umetka, koji nije paginiran, nastavlja se prekinuta folijacija s 457. listom na čijoj recto strani počinje – kao i u Bar – Commune sanctorum. Ostali prilozi isti su kao i u Bar s tom razlikom što kao prvi dodatak dolazi misal, zatim slijedi ritual i na kraju dolaze posebni oficiji sv. Pavla i sv. Antuna. Osim navedenih razlika treba još spomenuti da je Brozić proveo i jezičnu redakciju teksta koja ide u pravcu napuštanja crkveno-slavenske norme, što se posebice očituje u leksiku gdje pretežu narodni izrazi. Tako npr. umjesto *īže* gotovo redovito dolazi *ki*, umjesto *glagolju* – *govoru*, umjesto *neže* – *nego* itd.

U vezi s utjecajem Bar na kasnije tiskane knjige treba spomenuti još i to da je kalendar u tiskanim misalima gotovo identičan s onim u Bar, a nije isključen i određen utjecaj na II. novljanski brevijar u koji su čak naknadno uneseni neki franjevački sanktoremi koji se prvi put javljaju u Bar.

Odgovor na pitanje o predlošku Bar bez dvojbe je složeniji. Već smo naime iz dosadašnjih izlaganja vidjeli da ni jedan od poznatih nam glagoljskih brevijara nije mogao u cijelosti služiti kao predložak na osnovi kojega bi bilo priređeno Baromićevo izdanje brevijara. Možemo govoriti samo o predlošcima za pojedine dijelove Baromićeva izdanja. Tako za misalski dio možemo na osnovi usporedbe Bar s istim misnim tekstovima u misalima Illirico 4, Novakovim, Ročkim i Hrvojevim sa dosta sigurnosti ustvrditi da je nastao ako ne prema samom Novakovu misalu kao direkt-

nom predlošku, onda svakako prema zajedničkoj matici. Pokazuju to ne samo jezična slaganja nego još više zajednička odstupanja prema ostalim misalima. Tako npr. Bar jednako kao i Novakov misal izostavlja u votivnoj misi Presv. Trojstva cijelu poslanicu Rim 11, 33-36 kao i 12. stih 2. Kor 13, 11-13 koji imaju ostali misali. Na isti način slaže se Bar s Novakovim misalom u molitvi Nad darovima koja je u spomenutoj misi različita od one u drugim misalima. Ovih nekoliko primjera u inače kratkom tekstu Baromoćeva misala navodi nas uz ostale primjere slaganja na zaključak o srodnosti tih dvaju misala.

Za predložak ritualnog dijela teže je nešto određenije reći. Potanija analiza i usporedba pojedinih ritualnih tekstova pokazala bi bez dvojbe i konkretne veze Bar rituala s drugim glagoljskim ritualima, no ovdje je dovoljno samo napomenuti da je sadržaj Bar rituala uglavnom standardan te da se osim rasporeda i izbora tekstova ni po čem ne razlikuje od ostalih glagoljskih rituala.³⁷

Što se tiče predloška samog brevijarskog teksta s kalendarom već smo više puta dosad istakli da ga treba tražiti prvenstveno među franjevačkim brevijarima. Vidjeli smo također da, iako neki glagoljski brevijari imaju u svom sastavu pojedini franjevački svetački naslov ili službu, ipak nema ni jednog među sačuvanim brevijarima koji bi sadržavao sve elemente što ih nalazimo u Bar i koji bi bio tako izrazito franjevački obilježen kao Bar. Osim toga valja još podsjetiti da je u Bar inkorporirana i *Rubrica ad informandos pusillos* kao i služba u čast franjevačkih mučenika koja se javlja istom u latinskim izdanjima brevijara od 1481. g., pa prema tome ni predložak s kojega je Baromić prevodio ili prepisivao ne može biti stariji od tog vremena. Kako međutim nije poznato je li u tom razdoblju do pojave Baromićeva brevijara nastao neki brevijar u koji bi ušli navedeni elementi, možemo samo pretpostaviti da je Baromić sastavljao svoj brevijar prema nekom tiskanom latinskom brevijaru koji je sadržavao franjevački proprij, kakvih je u njegovo doba već bilo dosta, te da je sam prevodio ono što nije našao u starim glagoljskim predlošcima iz kojih je preuzimao ostale tekstove. Razlog pak što se odlučio baš za franjevački brevijar vjerojatno nije bila puka slučajnost nego više potreba da se franjevci glagoljaši, pri čem pomišljamo, imajući u vidu vrlo istaknuto mjesto zadarskih sanktorema u kalendaru, na zadarske trećorece, opskrbe liturgijskom knjigom koja sadrži njihov proprij i koja im je zbog svoje praktičnosti mogla služiti na njihovim čestim misijskim putovanjima. Možda bi se time, između ostaloga, dala objasniti činjenica što se Baromić prihvatio, samo dvije godine nakon što je tiskom izašao prvi glagoljski brevijar, tako skupog pothvata kao što je tiskanje novog brevijara.

³⁷ Usp. J. Tandarić, Hrvatskoglagoljski ritual, Slovo 30, Zagreb 1980, 17-89.

S a ž e t a k

Baromićevo tiskano izdanje glagoljskoga brevijara iz 1493. godine razlikuje se od starijih rukopisnih glagoljskih brevijara osobito po dotjeranijem kalendariju, u koji su uneseni novi franjevački blagdani i blagdani koji se slave u Zadru. Baromić je i u sanktoral svojega brevijara unio nove franjevačke oficije. Budući da su neki od tih blagdana tek kratko vrijeme prije toga službeno uvedeni, pretpostavljamo da se Baromić u pripremanju svoga brevijara služio nekim tiskanim latinskim izdanjem. Čini se da je Baromićev brevijar djelomično iskorišten pri pisanju II. novljan-skog brevijara (1495), a prema Baromićevu izdanju priredio je 1561. Nikola Brozić novo izdanje brevijara. Brozić je unio neke nove oficije i jezično donekle pomladio tekst.

S u m m a r y

BAROMIĆ'S PRINTED GLAGOLITIC BREVIARY

Baromić's printed edition of the *Glagolitic Breviary* of 1493 differs from older handwritten Glagolitic breviaries in that it has a more elaborate calendar in which new Franciscan feasts as well as feasts celebrated in Zadar have been added. Baromić has also added new Franciscan offices into the Breviary's sanctoral. As some of these feasts had been officially introduced only a short time before that, one can suppose that Baromić used a printed Latin edition as model in preparing the *Breviary*. It seems that *Baromić's Breviary* had partly been used for compiling the *Second Novi Breviary* (1495). In 1561 using *Baromić's Breviary* Nikola Brozić prepared a new edition of the *Breviary*. In it he added some new offices and introduced some language innovations.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. travnja 1984.

Autor: Biserka Grabar

Staroslavenski zavod

»Svetozar Ritig«, Zagreb